

Тема 8: Право країн античної цивілізації¹

План:

1. Право грецьких полісів.

- 1.1. Основні риси права Афін і Спарти.
- 1.2. Правові інститути Стародавніх Афін і Спарти.

2. Римське право.

- 2.1. Періодизація римського права.
- 2.2. Джерела римського права.
- 2.3. Інститути римського права.
- 2.4. Роль римського права у світовій історії.

1. Право грецьких полісів

В епоху античності право досягло зрілості й досконалості не відразу. На ранніх етапах свого розвитку воно мало схожість з правовими системами країн Сходу. Розвиток права в Стародавній Греції здійснювався в межах окремих полісів, і рівень розвитку їх демократичних інститутів, в свою чергу, знаходив відображення й в праві.

1.1. Основні риси права Афін і Спарти

Затвердження полісної системи мало результатом активізацію правотворчої діяльності та її поступове звільнення від релігійно-міфологічної оболонки. На зміну неписаним звичаям, тлумачення яких нерідко довільно здійснювалося світською або жрецькою аристократією, прийшов закон, який мав світський характер і був виражений звичайно в письмовій формі. Таким чином, право в античному світі є авторитетним й обов'язковим регулятором полісного життя, позбавленим будь-якої містичної або релігійної сили.

Але були й винятки, зокрема в Спарті, де звичаєве право залишалось переважаючим. Навіть закони, які за переказами приписуються Лікургу, мають усний характер. Відсутність права приватної власності на землю, утиски у розвитку договірних відносин, сім'я, яка була «заморожена» на стадії парного шлюбу, кримінальне право, норми якого встановлювали не міри покарання, а лише вказували на злочинні дії – все це свідчило про нерозвиненість права Стародавньої Спарти. Тому право Спарти характеризується значним збереженням у ньому залишків минулого, пережитків родового устрою.

В Афінському праві спочатку також діяло звичаєве право, яке і в подальшому продовжувало відігравати досить важливу роль. Але з часом воно поступилося місцем закону. Визнання законодавства, а не звичаю, як основної форми правотворчості, супроводжувалося кодифікацією правових звичаїв, які склалися в архаїчну епоху.

¹ Матеріал створено на основі навчального посібника Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. перероб. й доп. Київ : Центр учбової літератури, 2008 730 с.

Серед таких збірників, зокрема, **Закони тирана Драконта в Афінах** (приблизно 621 р. до н.е.), які були присвячені головним чином новій організації суду, покаранням за різні порушення священного й суспільного укладу. Вони **скасували будь-які привілеї, в тому числі родової знаті**, в сфері кримінального покарання. Практично **за будь-який злочин**, зокрема, за крадіжку, навіть крадіжку овочів з городу, Драконт **карав смертю**. Коли Драконта спитали, чому він за значну частину злочинів призначив смертну кару, він відповів, що «дрібні злочини, на його думку, заслуговують цього покарання, а для великих він не знайшов більшого». Тільки за посягання на недоторканність особи міг бути призначений штраф. Злочином вважалося нанесення образи не тільки самому потерпілому, але і всьому його роду, тому скарги в суд могли подавати як потерпілі, так і їх родичі. Закони передбачали можливість примирення злочинця з рідними убитого або з тим, кому було заподіяно збиток. Формою реалізації цієї можливості стала компенсація, вид і розміри якої встановлювалися угодою сторін (або в худобі, або в грошах) – вельми своєрідним інститутом додержавного афінського права.

За деякими даними, закони Драконта (за винятком покарань за вбивства й тяжкі злочини) були скасовані Солоном у процесі проведення ним всеосяжної кодифікації афінського права. Як зазначав Солон, життя суспільства повинно регулюватися правом і законами, прийнятими при загальній згоді. В грецьких містах-державах у громадян з дитячих років виховувалася повага й навіть шана як до законів, так і до встановлених в них полісних порядків.

1.2. Правові інститути Стародавніх Афін і Спарті

Цивільно-правові інститути. Регулювання майнових відносин. Афінське право не знало **чіткої відмінності між речами**. Але майно розподілялося на **рухоме** (гроші, коштовності, раби, худоба) і **нерухоме** (земля). **Серед речових прав** були відомі **володіння й власність**, причому приватна власність вважалася похідною від державної. Це стосувалось передусім земельної власності. Між державною й приватною земельною власністю існував органічний зв'язок – приватна власність на землю вважалася провідною й своє походження вела від державної, а державна існувала в формі приватної. Тому, незважаючи на остаточне затвердження з часів Солона приватної власності, вона носила ще відбитки колишніх колективістських уявлень про спільність майна й вважалася такою, що надана державою. Архонти, вступаючи в посаду, щорічно оголошували про збереження за громадянами майна, що належало їм.

У Спарті тривалий час зберігалася **громадська власність на землю**, яка була розподілена на **невідчужувані ділянки – клери**. Крім них існували й інші землі (придбані в округах, заселені періеками), відчуження яких вважалося можливим, але визнавалося ганебним. Тільки в IV ст. до н.е. було ухвалено закон, який дозволяв дарування земельних ділянок, що відкривало можливість для переходу земельної власності з рук в руки.

Регулювання зобов'язальних відносин. Афінське право розрізняло зобов'язання з договорів і зобов'язання з делікту – спричинення шкоди. Були відомі такі **види договорів**: купівлі-продажу, найму, позики, підряду, займу, зберігання речей, товариства, доручення, комісійний договір. Основою виникнення договорів вважалася угода сторін, що не вимагала особливої формальності. Але найбільш важливі договори уклалися, як правило, в письмовій формі. В залежності від характеру договору відповідний документ підписувався або обома сторонами (договір купівлі-продажу), або однією із зобов'язаних сторін (договір позики).

До реформи Солона **невиконання договірних зобов'язань** тягло за собою **особисту відповідальність боржника**. Після реформи засобами забезпечення договірних зобов'язань було визнано **завдаток, порука третіх осіб і застава**. Якщо від виконання договору відмовлявся покупець, він втрачав свій завдаток, продавець же був зобов'язаний повернути подвійну суму задатку. При поруці матеріальні гарантії виконання договору брали на себе треті особи.

Особливе значення в історії Афін мала **застава землі** – іпотека, за якою закладена земля залишалася у володінні й користуванні боржника, позбавленого, однак, права розпоряджатися нею. При невиконанні зобов'язання боржником закладена земля переходила до кредитора. **Закладені рухомі речі** знаходилися у володінні кредитора, який міг їх продати, якщо боржник не виконав зобов'язання.

Зобов'язання з деліктів виникали при завданні збитків майну (пошкодження або знищення майна, спричинення збитків тощо). Вони спричиняли компенсування збитків, а шкода, заподіяна свідомо, відшкодовувалася у подвійному розмірі. Відповідальність виникала й тоді, коли шкода була результатом дій підвладних осіб – дітей, рабів. Раб міг бути переданий потерпілому у вигляді компенсації за заподіяний збиток. При завданні шкоди особі (а в деяких випадках і майну) виникала відповідальність за злочин.

Регулювання сімейно-шлюбних відносин. Укладення шлюбу в Афінах вважалось обов'язковим, однак безшлюбність не мала наслідком покарання. Він укладався за допомогою договору між нареченим і главою сім'ї нареченої. Наречений був зобов'язаний сплатити за наречену. Розрізнявалися **дві форми укладання шлюбу**: а) енгієсіс (engiesis) – звичайний договір нареченого з батьком або покровителем нареченої; б) епідікасія (epidikasia) – укладання шлюбу перед посадовою особою або судом (застосовувалася лише в деяких виняткових випадках: при видачі заміж дівчини-спадкоємиці (epikleros – єдина дочка-спадкоємиця); при видачі заміж дівчини, дочки особи, яка стала їй батьком, при одруженні усиновленого. В «демократичних» Афінах жінка знаходилася під владою батька або чоловіка. Положення її в сім'ї було приниженим. Розлучення для чоловіка було вільним, для жінки досить ускладненим. Влада батька над дітьми до Солона практично нічим не обмежувалася (він міг навіть продати сина в рабство). Згодом

вона слабшала, але залишалася значною. Діти зобов'язані були коритися батькові, він міг позбавити сина спадщини за непокору, а дочку видати заміж на свій розсуд.

Регулювання спадкових відносин. Успадкування здійснювалося **за законом і за заповітом**. Згідно з законом, спадкоємцями першої черги були сини. Дочки могли отримати спадщину лише при відсутності сина померлого батька. Позашлюбні діти були позбавлені спадкових прав. При відсутності прямих спадкоємців успадковували бокові родичі. Спадкування **за заповітом з'явилося за часів реформ Солона**. Заповіт вважався дійсним, якщо при його складанні заповідач знаходився в здоровому глузді й не зазнавав фізичного або психічного насильства. Заповідати мав право лише той, у кого не було законних дітей чоловічої статі. Не могли заповідати неповнолітні, жінки, прийомні сини.

Злочини й покарання. Афінське право в питаннях про злочини й покарання зберігало багато пережитків родового ладу. Про це свідчить те, що **вбивство розглядалося як справа родичів вбитого, а не держави**. Вважалася припустимою операція, згідно з якою вбивця був зобов'язаний сплатити відшкодування збитків родичам убитого. За відсутністю найближчих родичів вбивця сплачував десяти членам тієї фратрії, до якої належав убитий. У тих випадках, коли родичі порушували переслідування проти вбивці, їх позов мав характер приватного обвинувачення (діке, *dike*), а не обвинувачення, що стосувалося інтересів держави (графі, *graphe*). Вбивця міг уникнути покарання, добровільно відправившись у вигнання. Однак, у разі повернення, він вважався таким, що стоїть поза законом і міг бути вбитий безкарно. Відмінність двох форм карного обвинувачення – *dike* і *graphe* пояснюється тим, що афінська держава вийшла безпосередньо з первіснообщинного ладу. В обох випадках обвинувачення порушувалося й підтримувалося потерпілим. Однак при *dike* обвинувач вимагав відшкодування збитку або штрафу, і лише при *graphe* справа йшла, власне, про покарання винного.

Злочини. Афінське право розрізняло злочин **проти держави** та злочини **проти особистих інтересів**. Найбільш тяжкими вважалися такі злочини, як державна зрада, обман народу, образа богів, внесення протизаконних пропозицій в народні збори тощо. Зрада у випадках, коли дії винної сторони створювали серйозну небезпеку для держави й державного устрою, давала підставу для обвинувачення в ейсангелії (*eisangelia*), тобто в державній зраді. У ряді випадків поняття зради зливалось з поняттям «обман народу». «Обман народу», що виражався, наприклад, в «нечесній» поведінці оратора в народних зборах, також міг спричинити процес про ейсангелію. Помилковий донос у справах про політичні злочини давав підставу притягнути донощика до суду за обвинуваченням в сикофантії. Образа богів, безбожжя, нечестивість вважалися важкими державними злочинами, оскільки релігійна ідеологія і культ в Стародавній Греції були тісно пов'язані з державою. Релігія мала державний характер.

Іншу групу злочинів складали **злочини проти сім'ї**. Вони переслідувалися в одних випадках у порядку приватного обвинувачення, а в інших – у порядку

обвинувачення, що становило державний інтерес. Злочином вважалося погане ставлення дітей до батьків, опікуна до сиріт, родича до дочок-спадкоємиць. При цьому збитки, заподіяні майну вказаних осіб, прирівнювався до поганого поводження з особою й також давав підставу для висунення відповідного звинувачення. Зрада дружини давала чоловікові право убити винного на місці. Якщо ж чоловік не вчиняв розправи, проти винного могло бути висунуте обвинувачення в порядку **graphe**. Однак, якщо це обвинувачення виявлялося необґрунтованим і чоловік затримував людину невинну, то можливим було зустрічне обвинувачення з приводу необґрунтованого притягнення до відповідальності. Карне переслідування застосовувалося у випадку викрадення дівчини, причому скаржнику надавалася можливість обирати в цьому випадку між *dike* і *graphe*. Публічний позов (*graphe*) був передбачений і для обвинувачення в звідництві.

Злочинами проти особи, крім вбивства, вважалися: нанесення ударів, лайка, наклеп, образа тощо. Навмисне нанесення ран каралося вигнанням з конфіскацією майна.

При крадіжках покарання було різне, залежно від того, чи був злодій захоплений на місці крадіжки, чи ні. Якщо злодій був впійманий на місці злочину, його можна було піддати ув'язненню, а нічного злодія в цьому випадку – навіть убити. Якщо ж злодієві вдавалося сховатися і обвинувачення пред'являлося через деякий час після крадіжки, злочин міг дати підставу для *graphe* лише в тому випадку, якщо крадіжка була здійснена на базарі, в бані або іншому будь-якому громадському місці. В інших випадках пред'являвся позов *dike*, що загрожував винному штрафом в розмірі не більше подвійної вартості вкраденої речі.

Покарання. В Афінах застосовувалися різні покарання. **Смертна кара** призначалася при найбільш серйозних злочинах, таких, як умисне вбивство, державна зрада, безбожжя. При цьому засуджений міг виконати вирок сам, прийнявши отруту. Іноді для цієї ж мети йому пропонували на вибір меч або мотузку. **Продажем в рабство** каралися «професійні» розбійники і грабіжники. **Позбавлення волі** застосовувалося тільки як міра з метою попередження втечі. Покарання для рабів і вільних були не однакові. У тих випадках, коли вільний звільнявся, сплативши невеликий штраф, раб зазнавав тілесного покарання (воно застосовувалося лише для рабів). Звичайними покараннями вільних були штрафи й конфіскації. Широко застосовувалося як покарання **безчестя** – **атимія**, яка полягала у звичайному позбавленні деяких політичних прав і супроводжувалася в ряді випадків конфіскацією майна. Іноді атимія означала повне позбавлення прав, в тому числі права звернення зі скаргою до суду.

В Спарті атимія передбачала більш важкі покарання. Вона застосовувалася для тих, хто виявив на війні боягузтво, втікши з поля битви або здавшись у полон. Крім того в Спарті застосовувалися ще й такі покарання як **смертна кара** (скинення в провалля зі скелі, задушення), **вигнання, грошові штрафи** тощо.

Судовий процес. Починати судові справи могли лише повноправні афінські громадяни. Інтереси жінки й неповнолітнього в суді представляв глава сім'ї, метека – його простат (покровитель), раба – його володар. **Процес dike** розпочинався після подання заяви потерпілого або його законного представника – кіріос (kyrios). Людина, яка розпочинала процес, могла його припинити, не довівши справи до винесення рішення. **Процес graphe** розпочинався за заявою будь-якого повноправного громадянина, незалежно від того, були порушені його особисті інтереси чи ні. Людина, що почала процес graphe, мала довести справу до кінця під загрозою штрафу в 1000 драхм. Жодної матеріальної користі у разі виграшу справи вона не отримувала. Виняток складали справи про порушення фінансових прав держави, про незаконне користування державним майном, про несумлінну опіку. В цих випадках скаржник отримував частину майна, яке конфісковувалося, або частину накладеного на винного штрафу. В разі програшу справи він підлягав штрафу в 1000 драхм, якщо при винесенні рішення на його користь голосувало менше однієї п'ятої частини з числа суддів. Вигоди, що створювалися для обвинувачів в деяких видах процесів, спонукали окремих афінян спеціально займатися доносами, що призвело до утворення **особливого розряду професійних донощиків – сикофантів**, які викривали різного роду зловживання, але, разом з тим, досить часто не зупинялися й перед сумнівними обвинуваченнями.

Виклик обвинуваченого або відповідача в суд здійснювався не органами держави, а самим обвинувачем (позивачем), який перед свідками закликав обвинуваченого або відповідача з'явитися в призначений день і годину в суд, точніше, до тієї посадової особи, яка давала напрям справі. При нез'явленні справа слухалася заочно. Посадова особа, що отримала скаргу, передусім, сама проводила розслідування справи – анакрісіс (anakrasis). При цьому обвинуваченому (або відповідачеві) належало право представити свої письмові заперечення проти розгляду справи по суті. З розгляду цих заперечень, якщо вони поступали, і починалося розслідування справи. Відповідач міг послатися на те, що його справа вже одного разу розбиралася раніше, або що претензія позивача погашена давністю, або що справа почата не в тому порядку, в якому слід було її розглядати, або не у тієї посадової особи, у якої належало. Якщо протест визнавався ґрунтовним, справа припинялася після розгляду протесту.

Якщо ж з боку обвинуваченого (відповідача) не було заперечень в порядку paragraphe, суддя переходив до розслідування справи по суті. Сторони надавали всі необхідні у справі докази, наприклад, документи, показання свідків, закріплюючи свої твердження клятвами. Свідками могли виступати не тільки вільні, але й раби. Однак допит рабів здійснювався під тортурами (биття батогами, підвішування на сходах, залиття носа оцтом тощо), які відбувалися в присутності обох сторін. Жінки й неповнолітні не могли давати свідчення.

Після закінчення попереднього розслідування всі докази, в тому числі й записи показань свідків, бралися в **особливі мідні або глиняні судини – ехини**, на які

ставилася печатка, після чого не можна було вже представляти нових доказів. При подальшому розгляді справи мали посилатися лише на докази, складені в ехіні.

Судове засідання закінчувалося таємним голосуванням, під час якого судді виносили рішення. При рівності голосів, яка могла вийти, якщо суддя утримувався від голосування (клав обидва камінчики в одну і ту ж судину), підсудний вважався виправданим. Оскільки не у всіх справах покарання було передбачене законом, то нерідко за виголошенням звинувачувального вироку відбувалося голосування відносно міри покарання. Пропозиції могли робити як обвинувач, так і обвинувачений.

На присудження й вирокі допускалася **апеляція (efesis)** до гелієї. До гелієї можна було апелювати навіть на рішення народних зборів, які виконували в деяких випадках судові функції. Її рішення були остаточними і оскарженню не підлягали. Домогтися їх перегляду можна було лише в тому випадку, якщо засудженому вдавалося довести шляхом порушення нового процесу той факт, що більше половини свідків свідчили про помилку, або якщо виявлялося, що він не був викликаний на суд або не з'явився до суду з поважної причини.

Для виконання рішення відповідачеві призначався термін. При несплаті в цей термін позивач міг захопити майно боржника, а якщо зустрічав при цьому опір, починав **процес про виконання рішення (dike exoules)**, програш якого відповідачем призводив до штрафу на користь скарбниці, який дорівнював сумі позову.

Відомості про **судовий процес в Спарті** досить скупі. Відправлення правосуддя по карних справах вважалося функцією герусії, однак фактично воно було захоплене ефорами. З одного боку, вони порушували карне переслідування проти посадових осіб і навіть архагетів, а з іншого – самі керували розглядом цих справ в герусії. Приватних осіб кожний ефор міг судити й карати одноосібно. Оскільки **в Спарті не було писаних законів, що встановлюють покарання за окремі злочини, судова влада ефорів була необмеженою і довільною.**

Для розгляду найтяжчих політичних злочинів: замах на захоплення тиранічної влади, військова поразка й інші злочини проти держави, **об'єднувалися всі три органи державної влади – ефори, герусія й апелла.** Якщо вони не приходили до єдиного рішення, то зверталися до волі богів, про яку вони дізнавались від оракулів. Це означало, що рішення справи знов-таки переходило до рук ефора.

Широко застосовувалися в Спарті **позасудові розправи.** Ілотів, а часом і періеків, вбивали без всякого суду.

2. Римське право

2.1. Періодизація римського права

Право Стародавнього Риму, виникнення якого було пов'язане з глибинними процесами, що мали місце у римського суспільстві та державі, **пройшло** у своєму розвитку **три періоди.**

1. **Найдавніший період** (VI – середина III ст. до н.е.). Римське право цього періоду характеризувалося ще полісною замкнутістю, архаїчністю, нерозвиненістю й сакральним характером основних інститутів.

2. **Класичний період** (середина III ст. до н.е. – кінець III ст. н.е.). Саме протягом даного періоду римське право поступово звільнялось від залишків патріархальності та релігійності й перетворювалося в світську юридичну систему, що характеризувалася більш високим рівнем розробки не тільки рабовласницьких, але й інших універсальних людських відносин. Досконалість цієї правової системи знайшла своє вираження і в юриспруденції, яка дала світові зразки глибокого правового аналізу і високої юридичної техніки.

3. **Посткласичний період** (IV–VI ст.). У цей час, у зв'язку із занепадом рабовласницького суспільства й державності, римське право практично перестає розвиватися, несе на собі відбиток загальної економічної й політичної кризи. Зміни, які відбувалися в ньому в цей час, були пов'язані, передусім, з його систематизацією і поступовим пристосуванням до нових феодальних відносин, які формувалися.

2.2. Джерела римського права

Джерела права найдавнішого періоду. Величезну роль у формуванні римської правової традиції в архаїчний період відігравали жерці. Особливо виділялася серед них **колегія понтифіків**, яка привласнила собі привілей створення й тлумачення норм права. Понтифіки були по суті першими римськими юристами. У Римі (на відміну від країн Сходу) порівняно рано відбулося розділення **релігійних норм** (*fas*), пов'язаних з віруваннями римлян і їх обов'язком перед богами, і власне **правових норм** (*jus*), пов'язаних з діяльністю або з санкцією римської держави. Проте понтифіки, як і раніше, контролювали всю юридичну діяльність у Римі. В зв'язку з цим право в архаїчний період зберігало багато в чому сакральний характер, здійснення юридичних актів вимагало виконання релігійного ритуалу: жертвопринесення, клятви тощо.

Найдавнішим джерелом права в Римі були **правові звичаї** (*more majorum*). Іншим джерелом права римська історична традиція називає **законодавство римських царів** (*leges regiae*). Однак існування цих законів час від часу береться під сумнів. В останні десятиліття дослідники схильні не відкидати цю традицію, вважати достовірними відомості про закони римських царів, принаймні **Нуми Помпілія та Сервія Туллія**.

Оскільки ці джерела права, тісно пов'язані з традицією й релігією **римського народу** (квіритів), виступали спочатку як патриціанські, в літературі висловлювалося припущення про існування особливої системи правових звичаїв у плебеїв. Боротьба плебеїв за рівноправність відобразилася й у правовій сфері, оскільки патриціанські магістри й жерці доволіно тлумачили неписані звичаї, ігноруючи інтереси плебеїв.

З боротьбою плебеїв і патриціїв пов'язується **прийняття перших писаних римських законів**:

1. Згідно з традиційною версією приблизно 450 року до н.е. з'явилися **Закони XII таблиць**. Їх підготовкою займалася комісія з 10 **патриціїв** (децемвірів), що підготувала закони на десяти таблицях, текст яких не задовольнив плебейське населення Риму. Внаслідок гострого політичного конфлікту була створена нова комісія децемвірів, яка складалася як з патриціїв, так і з плебеїв. Під час своєї роботи вона доповнила первинний текст ще двома таблицями. Традиційна версія походження Законів XII таблиць наразі нерідко ставиться під сумнів. У самому тексті Законів немає положень, що свідчать безпосередньо про зрівняння в правах патриціїв і плебеїв. Але очевидно, що Закони стали основою загального для патриціїв і плебеїв єдиного **квіритського, або цивільного права** (jus civile), призначеного виключно для римських громадян. Можливо, що прийняття Законів XII таблиць було пов'язане з боротьбою плебеїв з патриціансько-жерцевою верхівкою, а також з протиріччями між світською й релігійною аристократією. Прийняття Законів XII таблиць означало ослаблення колись сильних позицій понтифіків, які ще залишили за собою право зберігати й тлумачити неписані звичаї і закони, виробляти форми судових позовів і досить часто зловживали цим правом. Хоча в Законах XII таблиць передбачалося використання клятв і здійснення інших ритуальних дій, право вже було відділене від релігійних норм і набуло світського характеру.

Виконані на 12 мідних дошках, Закони XII таблиць були виставлені для загального огляду на форумі – центрі політичного життя республіканського Риму. Знання їх вважалося обов'язковим, тому з їх прийняттям стало необхідним світське правове виховання (освіта) римських громадян.

У своєму первинному вигляді Закони XII таблиць не збереглися (загинули в 390 р. до н.е. при навалі галлів), і їх зміст реконструювався (в XVI–XVII ст.) на основі фрагментів з творів римських авторів більш пізніх періодів. Але і в наш час текст Законів XII таблиць залишається неповним, у ряді випадків неясним. Існуючі протиріччя можуть бути пояснені тим, що у їх текст на тому чи іншому етапі були внесені часткові зміни.

За своєю сутністю Закони XII таблиць в цілому **являли обробку й консолідацію звичаєвого права Риму**. В той же час в них відчувається й вплив давньогрецького права південноіталійських полісів, мають місце і окремі нові положення, що відступали від норм звичаєвого права (наприклад, система штрафів свідчить про відхід від давнього принципу таліону).

Закони XII таблиць відображали ще порівняно низький рівень розвитку римського суспільства й правової техніки. Вони були викладені у вигляді коротких окремих думок і заборон, деякі з них несли на собі відбиток релігійних ритуалів.

Незважаючи на свої недоліки, ці закони досить точно відобразили глибинні потреби римського архаїчного періоду, а тому протягом багатьох століть зберігали

в Римі величезний авторитет, розглядалися, зі слів Тита Лівія, як «джерело всього публічного і приватного права».

2. Іншим важливим джерелом квіритського (цивільного) права були **закони, прийняті після Законів XII таблиць**. Останні завершувалися вказівкою на те, що надалі будь-яке рішення народних зборів повинно мати силу **закону** (lex). З пропозицією про прийняття нового закону на зборах звичайно виступали посадові особи (магістрати), потім законопроект обговорювався в сенаті й за три тижні до голосування оприлюднювався. **В ухваленому законі виділялися, як правило, три частини. В першій** вказувався ініціатор прийняття закону. Друга містила саму норму, тобто правові розпорядження. **У третій** встановлювалася санкція.

У найдавніший період **правову силу мали також рішення сенату (сенатус-консульти)**, а у виняткових випадках і **постанови магістратів**. Так, на основі рішення надзвичайної комісії децемвірів були видані, як вже було зазначено, Закони XII таблиць.

Тлумачення законів тривалий час залишалося привілеєм понтифіків, що всіляко охороняли свою монополію на судові таємниці. Остаточному звільненню права від релігійної оболонки, підриву позицій жерців і початку світської юриспруденції покладено було писарем **Клавдієм Флавієм**, який в 302 році до н.е. надав гласності судовому календарю, формам позовів і записів та тлумачень норм і звичаїв, які раніше зберігалися в суворій таємниці в архівах понтифіків.

Джерела права класичного періоду. У III ст. до н.е. глибока повага римлян до своїх правових традицій не дозволяла їм відкрито відмовитися від Законів XII таблиць. Але істотні зміни в економічному й політичному житті Риму зробили необхідним фактичну відмову в повсякденній правовій практиці від застарілих норм Законів XII таблиць і квіритського права взагалі. Виникла необхідність в створенні нових форм правотворчості, більш гнучких і таких, що дозволяли б враховувати суспільні умови, які постійно змінювалися. На новому етапі історії римського права його найбільш розповсюдженим джерелом стали **едикти преторів**, на базі яких поряд з цивільним правом, до якого продовжували шанобливо ставитися, але все менш застосовували, утворюються дві нові і абсолютно **самостійні правові системи**:

1. **«преторське право»** (jus praetorium);
2. **«право народів»** (jus gentium).

Обидві ці системи були результатом правотворчої діяльності преторів. Таким чином, в Римі виникла складна, по суті **потрійна, система джерел права**.

Вступаючи в посаду, претор оприлюднював свій едикт, де містилися юридичні формули, згідно з якими він мав намір підтримувати порядок і вершити суд. Ці формули істотно відрізнялися від норм цивільного права, хоч формально претор повинен був діяти в його межах. Самі **положення, закріплені в едиктах, не мали сили закону, але були обов'язковими, оскільки підтримувалися преторською владою**. Сам претор зобов'язувався слідувати своєму едикту, **термін дії** якого

закінчувався через рік. Його наступник, як правило, лише дещо змінював в едикті свого попередника, вносячи в нього нові положення й відкидаючи застарілі. Але, оскільки основна частина едикту зберігалася, преторське право, гнучке і здібне пристосовуватися, характеризувалося певною спадкоємністю й стабільністю.

Особливу роль в розвитку права в класичний період зіграли **едикти претора перегрінів**, посаду якого було встановлено в 242 (за іншими даними в 238) р. до н.е. Останній регулював відносини між римськими громадянами і іноземцями (перегрінами), а тому взагалі не був пов'язаний нормами цивільного права. У своїй правотворчості (при виданні едикту) він володів значною свободою розсуду, міг в своїх правових положеннях **посилатися на «справедливість» або на «природний розум».** Однак **створене преторами перегрінів «право народів» було не міжнародним, а внутрішньодержавним.**

З встановленням імперії поступово змінилося й положення преторів в політичній системі Риму. Формально претори зберігали право на видання едикту, але їх активна правотворчість приходила в суперечність із зростаючою одноосібною владою імператорів. Тому вже в перші століття нашої ери претори взяли за правило повністю копіювати едикт свого попередника. Таким чином, зміст едикту ставав незмінним, і він не породжував нових норм права. У зв'язку з цим **імператор Адріан вирішив кодифікувати преторське право**, доручивши цю роботу відомому юристові **Юліану** (між 125 і 138 рр. н.е.).

Складений останнім едикт (відомий як **едикт Юліана**) було офіційно схвалено сенатус-консультом. Він отримав назву **«вічного едикту»** (edictum perpetuum) і **став обов'язковим для всіх подальших магистратів.** З цього часу преторський едикт по суті перестає бути джерелом нових правових норм.

Вже в перші роки імперії почало зменшуватися значення народних зборів, які до кінця I ст. н.е. надто рідко ухвалювали нові закони, а потім взагалі позбавилися цього права. При імператорах знову зросло значення сенатус-консультів, які в попередній період (в епоху пізньої республіки) не мали правової сили. У першій половині I ст. н. е. сенатус-консульти звичайно не мали санкцій, але вони набували обов'язкової сили завдяки едикту претора. **Адріан, повернувши сенату законодавчу владу, тим самим заклав правові основи для того, щоб сенатус-консульти виступали як закон.** Їх роль, як джерела права, зросла, оскільки вони склалися від імені принцепса й часто називалися його ім'ям.

Поступово зміцнювалася й розширювалася самостійна законодавча влада імператорів, які стали видавати акти, що отримали назву **конституція.** Конституції **були чотирьох основних видів:**

1) **Едикти** – загальні положення, засновані на владі «імперіум», а тому юридично обов'язкові тільки за життя даного імператора. Але вже з II ст. н.е. його починали дотримуватися й наступники імператорів.

2) **Рескрипти** – відповіді або поради імператора окремим особам або магистратам, які просили консультації з правових питань.

3) **Декрети** – рішення, винесені імператором в судових справах, на основі яких склалася самостійна імператорська юриспруденція.

4) **Мандати** – інструкції, адресовані правителям провінцій, які в ряді випадків містили також норми цивільного або кримінального права, що застосовувалися й до перегринів.

Спочатку конституції розглядалися як результат делегування влади з боку народних зборів, але у **II ст. н.е.** юристи обґрунтували положення, згідно з якими римський народ передав свою законодавчу владу імператорам. Таким чином, **законодавство імператорів перетворилося в найважливіше джерело права**, оскільки конституції, на відміну від багатьох актів магістратів, діяли на всій території римської держави.

Роль римських юристів в розвитку права. Виключно важливим і своєрідним джерелом розвитку римського права в класичний період стала діяльність юристів, яка надала цілісності всій правовій системі Стародавнього Риму.

Римська юриспруденція набула чисто світського характеру, починаючи з плебейського понтифіка **Тіберія Корунканія** (з 254 р. до н.е.), правові консультації якого вперше набули публічного і відкритого характеру. Юристи республіканської епохи за своїм походженням були з аристократичних кіл – з сенаторської знаті, а починаючи з I ст. до н.е., також із вершників. Найбільш відомі з них – це **Катон Старший, Марк Манілій, Квінт Муцій Сцевола, Публій Муцій Сцевола, Сервій Сульпіцій Руф**. Вони вперше зробили спробу дати узагальнення судової практики, систематично виклавши цивільне право (**Публій Сцевола**) і склавши **перший коментар преторського права (Сульпіцій)**. Вищезазначені, а також інші юристи республіканського періоду давали юридичні консультації, особливо з питань судового процесу, редагували й складали юридичні акти, у ряді випадків брали участь у самому судовому процесі, надаючи допомогу одній із сторін. Тим самим вони грали важливу роль у судовій практиці Риму республіканського періоду.

В епоху принципату коло юристів стає ширшим. Багато хто з них, наприклад Ульпіан, Гай та інші, були вже не римлянами, а походили зі східних провінцій. Юристи цього часу грали більш активну роль в розвитку юридичної доктрини й практики, були справжніми творцями класичного римського права. Важливе значення набула **викладацька діяльність юристів**. В I – на поч. II ст. н. е. виникли **дві основні школи права: сабіньянці (фундатор Капітон) і прокульянці (фундатор Лабеон)**, які вели викладання права й давали різне тлумачення деяких (другорядних) правових інститутів.

Римські юристи складали численні праці, з яких одні призначалися для учбових цілей, інші – для практичного використання.

Великою популярністю користувалися **коментарі цивільного права й преторського права**, а також **дигести** – найбільш значні твори з різних правових питань, які представляли собою спробу синтезу цивільного і преторського права. В

дигестах, як правило, використовувалися витяги з більш ранніх робіт («Відповідей», «Питань» і т. п.) того ж самого або інших авторів, причому, правовий матеріал розташовувався в суворо визначеному порядку (звідси й сам термін *digesta* – «**приведене в систему**»). Найбільшою популярністю в Римі користувалися дигести Альфена Вара, Цельза, Марцелла, Цервілія Сцеволи і особливо Сальвія Юліана.

Важливе місце серед робіт римських юристів займали **інституції** – систематичне викладення римського права в навчальних цілях. Найбільшу популярність мали **інституції Гая** (143 р. н.е.), які давали стислий і логічно побудований виклад великого за обсягом правового матеріалу. Інституції Гая **розділені на 4 книги**: про осіб, про речі, про зобов'язання, про позови. Ця система, що **отримала згодом назву інституційної**, значним чином вплинула на подальшу історію права, особливо тієї його частини, яка пов'язана з кодифікаційною роботою.

З встановленням в Римі імператорського правління активізувалася практична діяльність юристів – **надання правових консультацій**. Ці консультації (так звані «**відповіді**») здійснювали певний вплив на суддів, які часто керувалися думкою авторитетних юристів.

Імператор Август зробив спробу дещо уніфікувати діяльність юристів, дозволивши тільки окремим з них давати відповіді, яким надавалося офіційного значення. Ці юристи повинні були записувати свої відповіді (консультації), ставити свій відбиток, щоб тим самим засвідчити легальність правового джерела. Названа система була закріплена за часів імператора Адріана, який підтвердив сталий порядок, згідно з яким тільки думка певних юристів мала правову, тобто обов'язкову силу. Якщо такі юристи з будь-якого питання приходили до загальної згоди, суддя зобов'язаний був з ними рахуватися при винесенні рішення.

Зміцненню авторитету римської юриспруденції, як джерела права у II–III ст. н.е., сприяв той факт, що імператори стали нерідко наближати видатних юристів до своєї персони, призначати їх на ключові державні посади. Так, за часів **імператора Септимія Севера** державну кар'єру зробив **Папініан** (вбитий за наказом Каракалли), при **Олександрі Севері – Павло і Ульпіан**.

Джерела права посткласичного періоду. У період домінації, в зв'язку з глибокою кризою рабовласницької системи, римське право зазнало деяких незначних змін, але його основні інститути практично зберігалися в незмінному вигляді. В цей час найбільше змінювалася джерела права, серед яких значно **зростала питома вага законодавства імператорів**. У зв'язку з встановленням всевладдя імператорів **нові покоління юристів почали втрачати право давати обов'язкові консультації, позбавлялися можливостей формулювати нові правові норми, як це вже раніше сталося з преторами**.

Зменшувалося число класичних юристів, праці й думки яких раніше вважалися джерелом права. У **426 р. юридична сила була визнана лише за творами п'яти юристів: Папініана, Павла, Ульпіана, Модестіна й Гая**. Судді повинні були

виявляти загальну думку цих юристів, а в разі розбіжності між ними – дотримуватися думки більшості. У разі рівності голосів вирішальною визнавалася думка Папініана, якщо ж в цьому випадку Папініан не висловлювався, суддя міг діяти самостійно.

Втрата римським правом минулого динамізму, стирання меж між цивільним і преторським правом, внаслідок чого цей розподіл в єдиному імператорському законодавстві втратив своє значення, створили сприятливі умови для проведення кодифікаційних робіт.

Особливо жваво роботи по систематизації права велися в Східно-Римській (Ромейській) імперії. Тут:

- в кінці III ст. н.е. були складені **приватні збірники римського права – Кодекс Грегоріана й Кодекс Гермогеніана**, до яких увійшли справжні тексти імператорських законів, прийнятих в період з 196 по 365 рр. н.е.;

- в 438 р. здійснено **першу офіційну кодифікацію імператорських конституцій (Кодекс Феодосія)**. Особливістю цього збірника було те, що він включав в себе тільки чинне імператорське законодавство;

- в 528–534 рр., у період правління імператора Юстиніана I, який започаткував важливі політичні і правові реформи, здійснено **всеосяжну систематизацію римського права**. Одним з найбільш послідовних прагнень Юстиніана було бажання відродити правила давньої римської юридичної культури, повернути юстицію до канонів класичного права. Особливу роль в цьому мала відіграти нова юридична культура, носіями якої виступали найвідоміші юридичні школи в Константинополі, Афінах, Бейруті. Основним шляхом досягнення цієї мети, на думку Юстиніана, мала стати всеосяжна систематизація джерел старого і нового права, причому цій систематизації передбачалося надати значення єдино дозволеного на майбутнє зводу права, щоб усунути різночитання, протиріччя і суб'єктивні тлумачення, які не узгоджувалися з духом централізованої імператорської юстиції.

У лютому 528 р. для цих цілей була створена державна комісія під керівництвом видатного юриста того часу **Трибоніана**, яка до 534 р. підготувала т.зв. **Звід законів Юстиніана**. Він складався з трьох різних за обсягом, принципами упорядкування й, частково, за характером розглянутих у них питань частин: **Дигести, Інституції і власне Кодекс**.

I. Дигести, або Пандекти, найбільш значна за обсягом частина Зводу. Вони являли **систематичну компіляцію цитат** – у скороченні або навіть у детальному викладі – із робіт класичних римських юристів. Всього в Дигестах нараховується **9142 фрагмента з майже двох тисяч творів**, що належали перу **39 римських правознавців I–V століть**. У більшості випадків упорядники зробили певні посилання на назви й навіть на розділи використаних праць. Це сприяло тому, що Дигести стали свого роду юридичною енциклопедією римської юриспруденції, особливо важливою тим, що про більшість юристів, їхні праці й погляди відомо

тільки по цих уривках. Проте компіляція відбивала пріоритети імператорської юстиції пізніших часів: найбільша частина тексту припала на витяги з творів Ульпіана (2462 уривка), Павла (2083), Папініана (595), Помпонія, Гая, Модестіна, Юліана (по декілька сотень).

Дигести розподілялися на 50 книг з різних юридичних тем, усередині книг – на титули й на фрагменти. Фрагменти також розподілялися не довільно. Спочатку систематизувалися уривки, що коментували юридичні питання, описані в класичному творі юриста Сабіна з цивільного права, потім тлумачення на преторський постійний едикт, потім – практичні рекомендації й розбори казусів по творах Папініана. У деяких титулах Дигест був і особливий appendix – додаток. Важливою особливістю змісту Дигест стало те, що упорядники нерідко наводили різні точки зору на одне й те ж юридичне питання або на одну і ту ж правову норму стародавнього права, а використані казуси розбиралися з позицій двох найбільш визначних юридичних шкіл класичної юриспруденції – сабініанців і прокульянців. Це охороняло наведені уривки від зайвого догматичного до них підходу і сприяло тому, щоб право не омертвіло надалі.

В цілому Дигести були також систематизовані за сімома умовними частинами:

- ✓ у першій (кн. 1–4) розглядалися загальні питання права й вчення про права осіб;
- ✓ в другій (кн. 5–11) – про право осіб на свої власні і на чужі речі, про захист права власності;
- ✓ у третій (кн. 12–19) – про зобов'язання двох сторін або зобов'язання, що виникають із взаємної довіри;
- ✓ у четвертій (кн. 20–27) – про забезпечення зобов'язань, витрати й позови з зобов'язань, про обов'язки з сімейних і опікунських прав;
- ✓ у п'ятій (кн. 28–36) – про заповіти;
- ✓ у шостій (кн. 37–43) – про різні питання, що дозволялися за суддівським розсудом;

✓ у сьомій (кн. 44–50) мова йшла головним чином про карне й публічне право. Найбільш цікавою є заключна, 50-а книга Дигест, у якій були систематизовані не стільки юридичні оцінки або роз'яснення вузькоправових інститутів, скільки давні юридичні правила, прислів'я і зафіксовані класичними юристами ще більш давні звичаї (які мали своїм корінням священні римські закони).

II. Другою частиною Зводу був Кодекс. Його основою став ранній Кодекс Феодосія, і, так само як у попередньому, тут систематизувалися тільки чинні імператорські конституції – усього більше 4 тисяч. Кодекс складався з 12 книг і 765 титулів, тексти конституцій наводилися, як правило, у своєму повному обсязі й з вказівками на час та імператора, за правління якого були видані. На відміну від Дигест, присвячених в основному приватному праву. Кодекс систематизував норми публічного права й церковних справ.

У 1-й книзі кодифікувалися постанови, що стосувалися церковного католицького права, джерела права недержавної служби.

У книгах 2–8-й – акти імператорів про цивільні права і судочинство.

У 9-й – з кримінального права.

У 10–12-й – з державного управління, фінансів і т. п.

Після офіційного оприлюднення Зводу в трьох частинах подальший розвиток законодавства Юстиніана не зупинився. Ще було прийнято чимало актів, у яких закріплювалися істотні зміни в сфері церковних справ, спадкового права, сімейного права. Після смерті імператора його законодавчу спадщину зібрано також під загальною назвою **Новел**, що згодом стали розглядатися як **четверта частина Юстиніанова Зводу**, хоча ніколи не мали такого офіційного значення.

Інституції подавали систематизований виклад загальних правових принципів, як вони розумілися в римській юридичній традиції, і основних інститутів, головним чином, приватного права. Формально вони мали служити офіційним джерелом для початкового вивчення права, але в силу того значення, яке надавав Юстиніан проведеній кодифікації, узагальнені догматичні визначення набули сили закону.

Основними джерелами при упорядкуванні Інституцій стали однойменний твір класичного юриста Гая, а також твори юристів Флорентина, Марсіана, Павла й Ульпіана. За традицією, упорядники **розділили Інституції на 4 книги**.

У першій книзі даються загальні відомості про правосуддя й право, про правовий статус осіб, про вільновідпущеників, про шлюб, про батьківську владу, про опіку й піклування.

Друга книга присвячена речовому праву. У ній докладно розглядаються нові засоби розподілу і придбання речей, їх властивості. Тут же говориться про заповіти й легатів.

У третю книгу включені титули, що відносилися до успадкування без заповіту, ступеня когнатського родичання тощо. У цій же книзі викладаються загальні положення про зобов'язання й обставини укладання договорів, висвітлюються окремі їх види.

На відміну від Інституцій Гая зобов'язання з деліктів включені в четверту книгу, де особливо докладно розглянуто закон Аквілія про відшкодування збитків. Далі розбираються питання захисту прав (різні види позовів й інтердиктів).

У заключній частині Інституцій Юстиніана додані два титули, де перераховані обов'язки людей і різні види злочинів, які особливо були розроблені в імператорському законодавстві (образа його величності, прелюбодіяння, батьковбивство, підробки тощо).

Як історичне джерело Інституції Юстиніана мають меншу цінність, ніж Дигести і Кодекс Юстиніана, але вони характеризуються й безсумнівними позитивними моментами – систематичним, стислим і чітким викладом правового матеріалу з широкого кола питань. Справжній текст Інституцій Юстиніана не зберігся, найдавніша копія відноситься до IX століття.

Здійснена імператором Юстиніаном I, що здобув собі слави найвидатнішого законодавця всіх часів і народів, кодифікація римського права заклала основу для подальшого розвитку права.

2.3. Інститути римського права

Цивільно-правові інститути: загальна характеристика. Право власності. Пануючою правовою системою в найдавніший період було квіритське, або цивільне право, тобто право, яке пов'язувалося з римським громадянством. Воно розповсюджувалося тільки на римських громадян і виступало як їх особливий привілей.

Історично склалося так, що першою й основною формою власності в Стародавньому Римі була цивільна (квіритська) власність, яка розглядалася як право на повне й виключне панування (користування, володіння й розпорядження) особи над речами, що **потребували манципації**, і що **не потребували манципації**.

Манципація – особливий і складний обряд, який передбачав суворе дотримання встановлених формальностей при продажу землі та будівлі, рабів, робочої худоби та інших речей, операцій, які передбачались за цим обрядом.

Крім манципації, квіритському праву був відомий ще один формальний спосіб переходу права власності – **фіктивний судовий спір**, що відбувався в присутності претора. Покупець урочисто заявляв, що дана річ належить йому, продавець не заперечував, і претор присуджував річ покупцю. Можна було придбати річ у власність і на підставі тривалого володіння нею. Для рухомого майна строк набуття давності визначався в один рік, для нерухомого – у два роки.

Особливим видом речового права були **сервітути** – обмежене законом право користування чужими речами, право проходити через сусідню ділянку, право прогону худоби тощо. В класичний період глибоку розробку отримало **римське приватне право**. Воно досягло високого для свого часу рівня юридичної техніки, мало великий вплив на наступну історію права.

Центральне місце в римському приватному праві займало **правове регулювання речових відносин**. З практичною метою римські юристи використовували **різні класифікації речей**. Це був **поділ речей на манциповані й неманциповані, на рухомі та нерухомі, на вилучені з цивільного обігу й не вилучені, на подільні та неподільні** тощо.

Нові, більш складні умови життя, розширення території Римської держави викликали появу нових видів права власності. Квіритська власність, пов'язана з римським громадянством, мала багато незручностей і тому в межах преторського права, було розроблено конструкцію так званої **преторської, або бонітарної власності**. Для захисту прав бонітарного власника претори використовували й **інститути давності набуття**.

З розширенням кордонів Римської держави й зростанням чисельності іноземців отримали також визнання й правовий захист **провінційна власність** (для римських громадян) і **власність перегринів**.

В період доміную **основним засобом переуступки права власності** стала так звана **традиція**. Тут право власності набувалось за фактом самої передачі речі. Подальший розвиток отримала **набута (набувальна) давність**. Так, після десяти років сумлінного й безперервного володіння це право визнавалося навіть за перегрінами. Розвивався у цей час і такий вид речового права як право:

- на **чужі речі й земельний сервітут**; (наприклад, право пасти худобу на чужому вигоні);
- на **суперфіції** (користування будівлею, зведеною на чужій землі) тощо.

Багато нового з'явилося і в **заставному праві**. Широко розповсюдженою, наприклад, в цей період була **іпотека**, коли закладена річ залишалась у володінні боржника, поки не прийде строк виконання ним своїх зобов'язань.

Право зобов'язань. В першому періоді історії римського права були відомі два види зобов'язань: зобов'язання з договорів та зобов'язання з деліктів.

За римським правом **договори мали назву контрактів**. Найстарішим контрактом був **нексум – договір позики**. Він укладався з суворим дотриманням **обряду манципації у присутності п'яти свідків і вагаря**. Якщо боржник не повертав борг у визначений строк, кредитор мав право «накласти на нього руку» – забрати боржника до себе і тримати як ув'язненого протягом 60 днів. За цей час боржника тричі у базарні дні виводили на форум до претора, де оголошувалась сума його боргу. На третій базарний день боржника продавали в рабство за кордони Риму або навіть вбивали. Лише у **326 р. до н.е. законом Петелія боргове рабство було скасоване**.

Дуже давнім був і такий контракт як **стипуляція**. Формальний характер такого договору виявлявся в **проголошенні словесних формул у вигляді урочистого запитання кредитора і такої ж відповіді боржника**.

За Законами XII таблиць зобов'язання виникали також із деліктів (правопорушень). Квіритське право до таких деліктів відносило крадіжки й покалічення. У таких випадках на користь потерпілого стягувався штраф (від 25 до 200 асів). Законом XII таблиць відомі й публічні делікти, тобто злочини, які карались від імені римського народу.

У класичний період право зобов'язань було найбільш розробленою частиною римського права. Воно виступало як юридична форма майнового обігу та як засіб покарання за порушення особистих і майнових прав. Отже право зобов'язань регулювало ту сферу цивільно-правового життя, яка охоплювала різноманітні конкретні потреби людей, встановлювало між ними такі юридичні зв'язки, за якими одна особа могла вимагати від іншої певної дії або утримування від дії.

Важливе значення мали розроблені юристами загальні положення про договір (контракт), серед яких: наявність обопільної згоди сторін, добровільність,

відсутність обману або погрози. Договори розглядались як непорушні, їх необхідно було суворо дотримуватись.

Усі **договори**, за класифікацією римських юристів, розподілялись на чотири групи. Підставою для такого поділу була різниця в умовах і формі укладання угоди.

1) **Вербальні** – це ті договори, юридична сила яких виникала внаслідок певної словесної формули;

2) **Літеральні** – укладання яких вимагало письмової форми;

3) **Реальними** були договори, необхідною умовою виникнення яких виступала, крім простої угоди між сторонами, передача речі одним контрагентом іншому.

4) **Консенсуальні** – договори, засновані на простій неформальній угоді.

Найбільш розробленими й найменш формальними були консенсуальні договори. До цієї групи належали договори: купівлі-продажу, найму, доручення, товариства.

Подальшого розвитку у класичний період отримали й зобов'язання з деліктів. З одного боку, відбувався процес перетворення низки приватних деліктів у публічні (злочини), з іншого – з'являлися нові види приватних деліктів (обман, погроза тощо).

Шлюбно-сімейне право. Давньоримське право закріпило **патріархальну сім'ю**, яка, будучи відокремленою господарською організацією, пов'язувалася із суспільством і державою через його голову (pater familias). Типовою формою шлюбу був **шлюб із «владою чоловіка»**. Але дружина частіше за все виявлялася під владою домовладки (батька чоловіка), якщо тільки чоловік не мав самостійного сімейного статусу. Вона повністю поривала зі своїми кровними родичами – **когнатами**, підпадала під владу нового домовладки й ставала зв'язаною родинними відносинами із членами сім'ї чоловіка – **агнатами**. Чоловік або домовладка мали над нею необмежену владу, аж до продажу, обернення в рабство або навіть покарання смертною карою. Такого права не мали раби, перегріни, латини. Тривалий час **не дозволялися шлюби між патриціями й плебеями**, що знайшла відображення в Законах XII таблиць. Але **законом Канулея** (445 рік до н.е.) ця заборона була скасована.

Шлюб міг укладатися в різних формах, в тому числі шляхом релігійного обряду у вигляді фіктивної купівлі дружини (по типу манципації) або ж внаслідок фактичного спільного проживання чоловіка й дружини протягом року. В останньому випадку влада чоловіка не виникала, якщо дружина щорічно відлучалася з будинку чоловіка на 3 ночі.

Шлюб припинявся у випадку:

✓ смерті одного з подружжя або втрати ним правоздатності,

✓ розлучення, яке було в найдавніший період рідким явищем і допускалося тільки з ініціативи чоловіка в суворо визначених умовах (прелюбодіяння дружини або вигнання плоду).

Діти не могли самостійно придбати майно, все куплене ними ставало власністю батька. Зобов'язання, прийняті на себе сином, не зв'язували батька. Але потерпілий міг притягнути батька до майнової відповідальності у разі делікту, вчиненого підвладним членом сім'ї.

Зацікавленість глави сім'ї в залученні додаткової робочої сили призвела до **розвитку інституту усиновлення**, процедура якого здійснювалася в народних зборах у присутності понтифіків. Усиновлення відбувалося також шляхом триразового фіктивного продажу члена сім'ї у рабство, а потім з уявною переуступкою прав, яка вела до звільнення сина від влади батька. Найдавніше римське право знало також **опіку**, яка встановлювалася над малолітніми й жінками, що не вийшли заміж, а також нагляд за божевільними й марнотратниками.

Характерною рисою класичного періоду є **прогресування розкладу патріархальної сім'ї**. Розповсюдження шлюбу з чоловічою владою вже до II ст. н.е. значно зменшилося, а проживання дружини в будинку чоловіка протягом року вже не спричиняло автоматичного виникнення влади чоловіка. Ставала поширеною **нова форма шлюбу без чоловічої влади**. Жінка, одружуючись так, не поривала зі своєю колишньою сім'єю, зберігала певну майнову самостійність, отримувала деякі права відносно дітей. Шлюб без чоловічої влади міг бути легко розірваний за взаємною згодою сторін, а також на вимогу однієї з них. На загальному фоні кризи римського рабовласницького суспільства слабшали й сімейні зв'язки, розлучення стали звичайним явищем. Значного поширення набув так званий **конкубінат** – неоформлене постійне співжиття чоловіка й жінки. Прагнучи подолати негативні явища у сфері сімейних відносин, **імператор Август видав закон, який передбачав санкції за безшлюбність і бездітність**. Навіть із двох консулів перевагу по службі отримував той, у кого було більше дітей.

Розклад патріархальної сім'ї виявився й в ослабленні батьківської влади. Припинилася практика продажу дітей, а їх убивство батьком стало розглядатися в посткласичний період як тяжкий злочин. Посилилася майнова самостійність підвладних членів сім'ї. Для заняття землеробством, ремеслом або торгівлею сини значно частіше почали отримувати від батька **пекулій** – майно, яке син міг залишити своїм спадкоємцям і навіть вступати із приводу даного майна в угоди зі своїм батьком.

Ряд змін зазнав й інститут опіки. Преторським едиктом установлювалася відповідальність зберігача за ведення справ підопічного. Поступово зникла опіка над дорослими жінками, і в посткласичний період їх дієздатність фактично була зрівняна з дієздатністю чоловіків.

Спадкування у римському праві. У римському праві архаїчного періоду існувало **два способи успадкування** майна померлого домовладки: згідно із **законом і за заповітом**.

За законом майно переходило до дітей або онуків померлого («підвладним») або до інших агнатів, що перебували з ним у найближчих родинних відносинах. Тільки у разі відсутності агнатів майно передавалося родичам померлого.

Заповіт розглядався як виняток із нормального порядку успадкування, тому він, як правило, затверджувався на народних зборах. Закони XII таблиць вже вказували, що заповітні розпорядження на випадок смерті є непорушними. У заповіті нарівні з встановленням спадкоємця могли міститися й інші розпорядження: призначення зберігачів, звільнення рабів тощо.

В класичний період пом'якшення суворої батьківської влади, що скріпляла раніше патріархальну сім'ю, визначило і основні напрямки розвитку спадкового права. Преторським едиктом значно **розширювалося коло спадкоємців за законом**. Крім підвладних членів сім'ї (агнатів) спадкоємцями ставали, зокрема, когнати аж до шостого коліна рідства, дружина, що пережила чоловіка тощо. Ослаблення минулого значення агнатської системи родичання й визнання в спадковому праві когнатського, заснованого на кровному зв'язку, було поступово закріплено в імператорському законодавстві.

Преторський едикт змінював і форму заповіту, встановлення якого вже не вимагало використання складної процедури (за допомогою «міді й ваги»). Заповіт, як правило, став складатися не в усному, а в письмовому вигляді, але з дотриманням певної форми. Лише солдатські заповіти в період принципату не вимагали формальностей.

У посткласичний період, нарівні з **приватними заповітами, які складалися в присутності семи свідків**, в практику увійшли т.зв. **публічні заповіти**, запозичені з грецького права, що складалися в присутності магістратів з внесенням у протокол місцевої влади або з передачею на зберігання в імператорський архів. Посилилися обмеження заповітної волі. Так, не визнавалася юридична сила за заповітами, в яких без достатніх підстав позбавлялися майна законні спадкоємці. Збільшився при складанні заповітів розмір обов'язкової частки (до 1/3 майна) для законних спадкоємців.

Більш широке розповсюдження в цей період отримало **встановлення в заповітах легатів (заповітних відмов)**, згідно з якими спадкоємець зобов'язаний був видати певну частину майна особі, вказаній спадкодавцем. Для захисту інтересів спадкоємця в законодавчому порядку в I ст. до н.е. було встановлено, що при видачі майна у вигляді легатів він може зберегти за собою принаймні одну чверть спадщини. Розпорядження про видачу частини майна будь-якій особі давалися і без складання заповіту (наприклад, особам, які формально не могли бути спадкоємцями по заповіту – переїзникам, жінкам тощо). Такі розпорядження, що отримали назву фідеїкомісів, не були спочатку обов'язковими для спадкоємців. Але в період імператора Августа їм була надана юридична сила.

Наприкінці посткласичного періоду (особливо в кодифікації Юстиніана) більшість фідеїкомісів практично злилися з легатами.

Злочини і покарання. Злочини й покарання в першому періоді історії римського права. В архаїчному періоді ще є сліди родового ладу, із властивими йому рисами: делікти переслідувалися в порядку приватного обвинувачення й носили характер позову до кривдника, право було пов'язане з релігією. Але дуже рано стали виділятися злочини **публічного та приватного характеру.**

До першої групи відносилися:

✓ по-перше, злочини проти Римської держави: зрада або співництво з ворогом і опір владі, зв'язаний із застосуванням насильства;

✓ по-друге, вбивство, образа дівочої або жіночої честі, підпал, лжесвідчення, винищування, викрадення й чаклунство на посіви, порушення межових знаків тощо.

Завдяки тісному зв'язку права з релігією цілий ряд дій вважався образою богів і, крім звичайного покарання, вимагалось релігійне прокляття або очищення перед ображеними богами. До злочинів сакрального характеру відносилися: порушення патроном своїх обов'язків перед клієнтом, порушення клятви й присяги, порушення межових знаків, посягання на особу народних трибунів тощо. Злочини публічного характеру, перераховані вище, спричиняли, за законами XII таблиць, смертну кару, що застосовувалася шляхом задушення, відсікання голови, скидання з Тарпейської скелі, спалення, утоплення тощо. У першу половину республіки римські громадяни могли уникати смертної страти, віддалившись добровільно у вигнання.

До другої групи відносилися крадіжка, посягання на особу, знищення й пошкодження чужих речей. Система покарань, що застосовувалася до злочинів цієї групи, була **побудована на з'єднанні принципу таліону з принципом композиції** (грошове відшкодування збитків). Застосовувалися також тілесні покарання і страта. Причому проводилася диференціація в покараннях для рабів і для вільних. За законами XII таблиць за крадіжку раба піддавали биттю батогами і скидали з Тарпейської скелі, а вільну людину. Так само в категорію публічних злочинів проти приватних осіб були занесені в цей період різні види кваліфікованої крадіжки: крадіжка зі зломом, нічна крадіжка, крадіжка в лазнях, крадіжка худоби та ін.

До четвертої групи приватних злочинів відносилися: крадіжка, грабіж, який раніше не відокремлювався від крадіжки, тілесні пошкодження, образа особи й пошкодження чужого майна. Проти грабіжника можна було порушити або карне переслідування, або цивільний позов. Але поєднання того й іншого не допускалося.

Злочини й покарання у посткласичному періоді. Велику роль у карному законодавстві цього періоду відігравали акти самих імператорів. Виникла низка злочинів, які потягли за собою **санкції, передбачені імператорськими указами.** Вони отримали назву **екстраординарних.**

Особливо треба зазначити, що ще в часи принципату система покарань набула різко вираженого терористичного характеру. Відновлювалася смертна кара для римських громадян, яка застосовувалася в особливо болісних і варварських формах (спалення, розп'яття на хресті, утоплення в зашитому мішку, віддача диким звірам

на розтерзання тощо). Крім **смертної кари** почали застосовуватися **каторжні роботи** в державних рудниках з позбавленням всіх прав і оберненням в рабство, висилка у вигляді вигнання за межі вітчизни або у вигляді вигнання з певного місця (в обох цих випадках засланець перетворювався в перегріна), висилка без утрати прав, ув'язнення, майнові штрафи й тілесні покарання.

Дуже широко застосовувалася **система конфіскацій**. При деяких імператорах в цьому відношенні панувало таке свавілля, що перелякані сенатори й вершники поспішали призначити імператорів своїми спадкоємцями, щоб врятувати себе від сумної долі. Основними ідеями покарання стали розплата злочинцеві й залякування інших.

Разом з тим треба зазначити, що з введенням християнства можна було спостерігати деякий прогрес у карному законодавстві. Так, формально була проголошена рівність всіх людей перед законом, ліквідовані деякі особливо жорстокі форми покарання (розп'яття на хресті, таврування розжареним залізом) і заборона кривавих видовищ у цирках.

У той же час **суворого переслідування зазнавали злочини проти моральності**: за викрадення жінки незалежно від того, давала вона згоду на це викрадення чи ні, загрожувала смертна кара; застосовувалася страта для жінок за статевий зв'язок із рабами й за кровозмішення. Жорстоко карався гомосексуалізм, за який призначалося спалення. За перелюбство рубали голови.

Взагалі карне право в третьому періоді з його терористичним характером, особливо жорстокими карами для злочинців, спрямованих проти державного устрою й особистості імператора, відображало процес розкладу й загибелі рабовласницького суспільства й держави в цілому.

Потрібно зазначити, що з появою постійної армії у римлян почала складатися **особлива група норм, які переслідували військові злочини**. Найтяжчими злочинами вважалася зрада й образа начальника, втрата зброї під час війни (каралося смертю). Характерно, що переслідувався замах на самогубство, що вважалося абсолютно неприпустимим для воїна. Каралося перебування на військовій службі шляхом обману й видача себе за воїна (наприклад, рабом). У покараннях до воїнів застосовувався привілей (позбавлення від повішення, віддання диким звірам і висилання в рудники). Але воїнів за один і той же злочин судили суворіше, ніж цивільних осіб.

Норми, що визначали склад військових злочинів і покарання за них, які було вироблено в римському праві, вплинули на карне право середніх віків і навіть нового часу.

Судовий процес у Римі. На відміну від країн Сходу, і навіть грецьких полісів, в римському судочинстві на ранній стадії спостерігалася відокремлення цивільних справ від карних, які, відповідно, розглядалися в межах цивільного й карного процесів.

Цивільний процес у Римі. З найдавніших часів особливістю організації судової системи й процесу було те, що вони передбачали **дві стадії судочинства**: «ін-юре» (**in jure**) і «ін-юдиціо» (**in judicio**).

На першій стадії справа розглядалася у магістраті (як правило, у претора), до якого повинні були з'являтися особисто позивач і відповідач. У Законах XII таблиць передбачалася особлива процедура виклику відповідача позивачем до магістрату. Нез'явлення відповідача віддавало його у владу позивача, який міг «накласти на нього руки», тобто вчинити з ним, як із неоплатним боржником. У претора позивач в урочистій формі заявляв свої претензії до відповідача. У випадку, якщо відповідач погоджувався з позивачем, процес завершувався на першій стадії.

Але, як правило, відповідач також в урочистих словах заявляв про свою незгоду. Сукупність ритуальних і суворо формальних дій, жестів і слів, які здійснювалися на суді сторонами й магістратом, називалася «**легіс акціо**» (**legis actio**), а звідси й сам процес отримав назву **легісакційного**. Існувало **п'ять основних легісакційних формул**. Найбільш поширеною з них була та, що нарівні з урочистими заявами сторони вносили заставу, яка втрачалася тим, хто програвав справу на користь державної скарбниці. Порушення однією із сторін порядку внесення застави автоматично призводило до програшу справи.

Друга стадія полягала у **вирішенні справи по суті** призначеним претором суддею або колегією суддів. На цій стадії допускалися представники сторін і захисники (адвокати). Якщо одна зі сторін без поважних причин не прибула до суду, то вона програвала справу. Такий процес не був пов'язаний суворими формами. Судді знайомилися з доказами, вислуховували промови сторін і їх захисників. Рішення суддів було **остаточним й оскарженню не підлягало**.

З розвитком преторського права **на зміну** складному й архаїчному **легісакційному прийшов формулярний процес**. Цей вид процесу затвердився із другої половини II ст. до н.е. після прийняття спеціального закону. У формулярному процесі значно підвищилася роль претора, який перестав бути пасивним учасником сакраментальних обрядів, що здійснювалися сторонами при легісакційному процесі. Він складав висновок (формулу), в якому присяжному судді вказувалося, як потрібно вирішувати дану справу. Поступово претори почали складати нові формули позовів, відходячи від старих законів і звичаїв, керуючись при цьому вимогами торгового обігу й необхідністю зміцнення приватної власності. Створюючи нові формули й позови, претор за допомогою свого едикту сприяв розвитку самого змісту приватного права.

До кінця класичного періоду, а особливо за часів доміную, значного поширення набув **екстраординарний процес**. Він майже повністю витіснив формулярний процес, і останній уже навіть не згадувався у важливому законі Діоклетіана (294 р.), де мова йшла про ведення судових справ. В екстраординарному процесі вже був відсутнім традиційний розподіл судочинства на дві стадії: «ін-юре» і «ін-юдиціо». Магістрат, що приймав справу до розгляду, вів

тепер її з початку й до кінця, тобто до винесення рішення. Якщо на останньому етапі й притягувався присяжний (третейський) суддя, то він діяв лише від імені магістрату, що його призначив.

Явка відповідача на суд перестала бути предметом турботи позивача. Магістрат, не пов'язаний тепер жорсткими процесуальними рамками, міг сам застосовувати заходи впливу на учасників процесу, примушувати їх до виконання його розпоряджень. Процес перестав бути публічним, проводився в закритих приміщеннях. Якщо раніше судочинство було безкоштовним, то тепер вводилося судове мито, що стало особливо поширеним у період домінування. Хоч цивільний процес у цілому залишався ще усним, основні заяви сторін фіксувалися в судових протоколах, чим було покладено початок письмовому судочинству.

Вводилася апеляція на винесене магістратом рішення. Але, у разі повторного програшу справи, особа, що подавала апеляцію у вищу інстанцію, мала сплатити великий штраф.

Карний (кримінальний) процес. Кримінальний процес в Стародавньому Римі засновувався на двох принципах.

I. Обвинувачення з будь-якої справи мало надходити тільки від римського громадянина, а не від посадової особи, тобто обвинувачення було приватним. Для того щоб розпочати судочинство, римському громадянину необхідно було в приватному порядку пред'явити перед судом обвинувачення іншому римському громадянину.

Висунення обвинувачення відкривало процес. Звинуватців могло бути й декілька, тоді претор своєю владою визначав одного головного. На попередній стадії ставили питання обвинуваченому. Якщо він відповідав мовчанням, це розцінювалося як визнання звинувачення. Одним із законів Юлія Цезаря було введено правило, за яким обвинувачення мало формулюватися письмово й подаватися за підписом громадянина. Обвинувачення вписувалося в судовий протокол, після чого призначався день судового обговорення перед присяжними – як правило, 10-й, 50-й або 100-й після подання обвинувачення. До цього ще можна було відмовитися від свого обвинувачення. Хоча за відмову вже проти самого обвинувача могло бути висунуто серйозне для Риму обвинувачення в наклепі (злісним наклепникам ставили тавро на лобі) або в нецивілізованій поведінці.

На суді обвинувачений мав бути вдягнений у траурне обрання. Йому (як і обвинувачу) могли допомагати захисники із громадян, а також патрон. Судді визначалися жеребкуванням, потім сторони погоджували всі кандидатури. Згідно з законом Ватінія (57 р. до н.е.) можна було відвести навіть всі кандидатури.

Судове засідання починалося із заслуховування обвинувачення, потім відбувався обмін промовами сторін, а пізніше, при необхідності, проводилося випробування доказів. **Основними доказами вважалися свідчення свідків.** За звинуваченням у державних злочинах свідчення мали право давати й жінки, і раби. Раби свідчили тільки під тортурами. Якщо вони свідчили проти свого пана, то після

процесу вважалися вільними. За часів правління Августа вперше було піддано тортурам при наданні свідчень римського громадянина. Документи (офіційні акти, листи) мали представлятися не пізніше трьох днів до початку судового засідання.

При обміні промовама сторони повинні були знаходитись в рівному положенні. Час промови вимірювався, як у Стародавніх Афінах, за допомогою водяних годинників – клепсидрів. Після випробування доказів наступав час рішення.

II. Рішення виносилося присяжними за більшістю голосів. З 139 р. до н.е., згідно із законом Габінія, було введено бюлетені для таємного голосування в народних зборах, з 137 р. н.е. їх було прийнято і в судах. При обвинуваченнях у державних злочинах голосування завжди залишалось відкритим (підійманням рук). За правління Сулли було встановлено, що вид голосування визначався угодою сторін. Підрахунок голосів проводився обов'язково гласно і рівність тлумачилася на користь обвинуваченого. Узагалі **присяжні могли винести троякий вердикт: «виправданий», «звинувачений» і «справа не з'ясована».** Останнє також знімало обвинувачення, але ніби залишало під підозрою.

Після завершення розгляду справи, але до оголошення вироку, могла бути призначена відстрочка – в цей час обвинувачений ще міг залишити місто, визнавши себе тим самим винним. Після виголошення вироку покарання негайно приводилося у виконання. Від негайного покарання звільнялися тільки вагітні жінки. При засудженні на страту могла бути надана відстрочка в 10 днів: передбачалося, що за ці дні громадянин сам покінчить з собою, що зніме хоч би частково ганьбу із прізвища.

Такий порядок судочинства зберігався до початку III століття. Але вже в період принципату він почав витіснятися новим. За правління імператора Августа остаточно зникло право апеляцій до народних зборів: карну юрисдикцію здійснювали або Сенат, або комісії суддів. В I ст. права комісій поступово перейшли до префекта міста, у провінціях – до намісників або легатів. Вони, як і деякі інші вищі чиновники, отримували права карного суду за особливим розпорядженням імператора – поза звичайним порядком – звідки і з'явилася назва екстраординарного. Судді імператора отримували право не тільки по-своєму тлумачити карні закони, але й відмовлятися від колишніх судових процедур, започаткувавши тим самим застосування розсуду магістрату або чиновника в процесі.

Обвинувачення перестало бути приватним і перейшло в руки державної влади. З I ст. набула поширення посада платних донощиків-обвинувачів, які ініціювали порушення справи. При префектові міста, й особливо префектові варті, створювалися посади професійних слідчих-поліцейських. Справи про незначні злочини вирішувалися практично негайно, звичайним покаранням тут стало биття палицями. У розслідуванні більш тяжких обвинувачуваних основою карного судочинства став **допит (inquisitio)**, що проводився слідчим або суддею, чому і весь

процес набув інквізиційного характеру. В практику ввійшли обов'язкові допити обвинувачених під тортурами. Спочатку катували тільки бродяг. Законом 212 р. допускалося катувати будь-кого за рішенням судді. За обвинуваченнями у державних злочинах тортури стали обов'язковими. З III ст. увійшли в практику й тортури свідків – спочатку це розповсюджувалося на тих, хто коливався, даючи свідчення, пізніше стало застосовуватися за рішенням судді.

2.4. Роль римського права у світовій історії

1. Римське право вперше в історії виступило як цілісна, ретельно розроблена, власне правова система.

2. Римське право лише зі значними обмовками можна розглядати як рабовласницьке. Очевидно, що не рабство, а ринкові відносини і торговий обіг зумовили основний зміст римського права (як приватного права, що закріпляло інтереси індивіда, приватного власника), його високу юридичну техніку.

3. Сила приватної власності й побудованого на ній товарного обігу зламали застарілі правові форми. На їх місці створювалося нове й довершене в техніко-юридичному відношенні право, спроможне врегулювати найтонші ринкові відносини, задовольнити інші потреби суспільства. Саме римляни, спираючись на весь попередній світовий досвід, у тому числі й країн Сходу, вперше зробили індивідуальну приватну власність, а також інші майнові права й інтереси предметом майстерного і вельми доведеного юридичного регулювання. Саме в такому вигляді римське право стало універсальною правовою системою, норми якої застосовуються в різних історичних умовах незалежно від типу суспільства, якщо тільки в його основі лежить приватна власність і ринкове господарство.

4. Разом із римським правом в історію цивілізації ввійшла й римська юриспруденція, яка представляє величезну культурну цінність. На базі римської юриспруденції зародилася юридична професія, а з неї бере початок і спеціальна правова освіта.